Ә. Иляс

„ФӘРЯД“ ҺАГГЫНДА МҮЛАҺИЗӘЛӘРИМ

«Фәряд» психоложи бир әсәрдир. Инсанларын дахили аләмини ачыб көстәрмәк, һәм дә доғру көстәрмәк, психоложи анлары дуюб ифадә этмәк, инсаны муәййән бир ишә, бир һәрәкәтә сөвг эдән дахили сәбәбләри бир тәбиб, бир шаир кими дүзкүн вә айдын тәсвир эдә билмәк, язычыдан мәдәниййәтлә бәрабәр һәгиги язычылыг исте'дады тәләб эдир. Меһди бу исте'дада малик бир әдиб олдуғуну «Фәряд» повести илә бир даһа субут этди. Шүбһә йохдур ки, онда гүввәтли вә һәссас мушаһидә бачарығы илә бәрабәр дуйғуларыны ифадә этмәк габилиййәти дә вар. Шамил душмән пулемйотуну сусдурмағы Вәлийә әмр этдикдә әдиб гәһрәманын гәлбинә диггәт эдир вә орада баш галдыран илк дуйғулары олдугча дүзкүн көрүр: «Вәли бу әмри эшидәндә әввәлчә элә куман этди ки, Шамил ону имтаһана чәкир. Һәтта онун үрәйинә гара бир шүбһә дә гонду: йәгин орада мәни өлдүрмәди, алман күлләси илә өлдүрмәк истәйир,—дейә душунду».

Бу, вәзиййәтә көрә Вәли үчүн чох доғру бир әһвали-руһиййәдир.

«Анчаг сәнкәрдән чыхыб ирәлийә доғру сүрүнмәйә башлаянда анлады ки, бүтүн йолдашларынын талеи о пулемйотлардан асылыдыр.. Гара шүбһәләри өзүндән рәдд эдән Вәли бирдән гәһрәманлыг дейилән шейин о гәдәр дә фөвгәладә бир шей олмадығыны һисс этди. Әкәр сән һәятындан асылы олан бир сәадәт үчүн һәр шейи унудуб үрәйиндәки горхуну өлдүрмәйә мүвәффәг олурсанса вә достларынын хәтри үчүн бүтүн худпәсәнд арзуларыны боға билирсәнсә, демәк сән дә гәһрәманлыг көстәрмәйә һазырсан, әкәр үрәйиндә өлүм горхусу әвәзинә достларынын вә онлары бәсләйиб бөйүтмүш аналарын мәһәббәти тәчәссүм эдирсә, демәк сән һәгиги гәһрәмансан. Бу достлар вә аналар шүурла өлүмә кедән Вәлинин үрәйинә, ирадәсинә, бүтүн варлығына әйилмәз бир гүввәт верирди».

Әкәр биринчидә мүәллиф Вәлинин психоложисини олдуғу кими, билаваситә тәсвир эдирсә, бу икинчидә гәһрәманлыг һаггында өз мүлаһизәләрини изаһ эдәрәк «Вәли дә буна көрә элә этди» демәк истәмишдир. Лакин бүтүн бунлар Вәлинин руһунда нечә баш галдырды? Ону душмән пулемйотуну өз синәси илә сусдурмаға сөвг эдән о э'чазкар гүввә Вәлинин әсәбләриндә нечә чәрәян этди? Она нечә һаким олду?

Һадисәнин ән кәркин эриндә әдиб нәзәрини гәһрәманын саниййәдә йүз шей кәлиб-кечән хәялындан, илдырым сүр'әти илә бир-бирини тә'гиб эдән руһи чарпышмаларындан сәрф нәзәр эдәрәк, белә чәсурлуглар һаггында архайын вахтларда душүнүлмүш үмуми фикирләр илә охучуну инандырмаг истәмишдир.

Бунунла мән һеч дә ону демәк истәмирәм ки, әдиб психолокизмә гапылыб узун-узады тәһлилләр, тәфәррүат верәйди. Бу, Меһдинин үслубуна да зидд оларды. Лакин гәһрәманлығын бу сон зирвәсинә охучуну инандырмаг үчүн ики чәһәтдән биринин көстәрилмәси мүтләг зәрури иди. Я кәрәк сурәт әввәлдән охучунун заһирән көрә билмәдийи фәгәт гәлбинин дәринликләриндә һисс этдийи чизкиләр, бояларла бу гәһрәманлыға һазырланайды, өзүнү пулемйотун габағына верәндә инсан дәриндән-дәринә мүтәәссир олмагла бәрабәр гане олайды ки, Вәли кими бир адам доғрудан да белә эдә биләрди. Яхуд да әмри алдандан сонра онун руһунда гопан фыртынаны вә бу фыртына ичәрисиндә парлайыб гәһрәманын йолуну айдынладыран ишыглары охучу көрәйди. Андрей Балконскинин биринчи дәфә яраландығы заманы хатырлайыг: душмән шиддәтли һүчума кечмишдир. Гошунун арасына пәракәндәлик душуб, бә'зи һиссәләр гайыдыб гачыр. Элә бу анда Андрей Балконски рус байрағыны гапыб, она тәрәф атәш ягдыран минләрчә душман түфәнкинә тәрәф ирәлийә чумур вә биз буна инанырыг. Чүнкү Балконскидә, Наполеонун гәһрәманлығына гаршы кизли бир һәсәд олдуғуну, ади һәятын ону тәнкә кәтирдийини, Напалеон кими, инсанлары һейран эдән гәһрәманлыглар көстәрмәк үчүн фүрсәт көзләдийини биз чохдан дуюрдуг. Бу һиссин онда чох гүввәтли олдуғуну да сезирдик. Һәмин фүрсәтин кәлиб чатдығы аны Андрей Балконски илә бәрабәр биз дә һисс этдик. Буна көрә дә онун дахили зәруриййәтиндән доған гәһрәманлығы бизә тамамилә тәбии көрүнду. Мүәллифин артыг изаһатына да эһтиячымыз олмады.

Вәли көстәрдийи гәһрәманлыға лайиг бир сурәтдир. Лакин яшамаг эшги онда һәр шейдән гүввәтлидир. Бунун үчүн дә о, душмәнә нифрәт эдир. Онун һәбсханада кечирдийи руһи сарсынтылары мүәллиф һәгиги бир сәнәткар гәләми илә тәсвир эдир:

«Кечә гаранлыг иди. Ким билир бәлкә дә Вәлийә белә көрүнүрдү. Онун көзләриндә инди бүтүн аләм гаралмышды. О, ялныз һәятынын мәс'уд дәгигәләрини дүнянын еканә ишыглы бир ногтәси сайырды. О, айлардан бәри чәкдийи әзиййәтләри дә, бә'зән һәгиги бир чәсарәтлә алманлар үзәринә атылдығы хошбахт заманлары да унутмушду. Онун тәсәввүрүндә тәкчә о мәс'уд дәгигәләр, о ишыглы күнләр яшайырды. Индики кими ядында иди: мави Хәзәрин көз яшы кими дуру суларында июн күнәши илә бәрабәр о да чимирди. Орта мәктәби еничә гуртармыш Солмаз да орада иди...»

Бунларын һамысы Вәли сурәти үчүн нә гәдәр доғру, нә гәдәр тәбиидир.. мүәллифин сонралар һагсыз олараг дедийи «Худпәсәнд арзулар» һәмин «о ишыглы күнләрә» бир дә говушмаг һәсрәти иди. Вәли һәмин бу арзусуну өз достларына гурбан этди.

Өлүм сәһнәсинә гәдәр Вәли мүкәммәл ишләнилмиш чанлы бир сурәтдир. Онун дахили аләми доғру вә инандырычы тәсвир эдилмишдир. Онун сәчиййәсинә уюшмаян артыг тәсвир вә боя ишләдилмәмишдир. Онун шәрәфли өлүмү дә тәсадүфи дейил. Вәли йолдашларынын нәзәриндә өзү һаггындакы «ләкәни» юмаг үчүн дейил, «чүнкү белә бир ләкә йох иди» һәяты севдийи үчүн, душмәнә нифрәт этдийи үчүн шүурлу олараг өзүнү күллә габағына верди. Онун бу мүгәддәс һиссәләринин тәсвирини өлүм дәгигәләриндә биз көрмүрүксә дә дуюруг. Ким билир бәлкә о анда Вәли элә күман эдирди ки, һеч өлмәйәчәк?

Шамил мәним фикримчә Ариф йолдашын дедийи гәдәр дә сүн'и, «һәтта ән эпизодик шәхсиййәтләрдән дә кери дә галан» бир сурәт дейил. Әсәри охудугча о чанлы бир инсан, ирадәли, чәсур бир забит олараг кетдикчә айдынлашыр. Лакин орасы доғрудур ки, онунла охучу арасында Вәли илә бизим арамызда олдуғу гәдәр сәмими бир үнсиййәт вә яхынлыг ярана билмир. Бунун белә олмасынын әсас сәбәбләриндән бири бизчә, мүәллифин ону мәһз «һәртәрәфли» бир инсан олараг көстәрмәк үчүн мүхтәлиф васитәләрә әл атмасы вә бунларын да чох ердә онун сәчиййәси илә уюшмадығы, һамысындан мүһүмү: охучунун әввәлчәдән мүәллифин бу ниййәтини «гәһрәманы һәртәрәфли инсан кими көстәрмәйә чалышмасыны» дуймасы олмушдур.

Шамил, Флобер, Тургенев кими йүксәк зөвглү әдибләри танийыр. О, һәтта нешәдә, союгда, гиймәтлә «Саламбо»ну охуюр. Лизаны көрәркән ону Тургеневин гәһрәманларына бәнзәдир. Демәк о, нисбәтән йүксәк мә'нәвиййәтә малик, һәссас гәлбли бир адамдыр. Лакин белә бир адам, биринчи дәфә раст кәлдийи бир гадыны анчаг сифәти көзәл олдуғу үчүн севир «белә көзәлләр үчүн өлмәк дә савабдыр» дейә олдугча ибтидаи бир нәтичә чыхарыр. Әкәр бу сөзләри Садай десәйди бәлкә дә бу гәдәр гейри тәбии сәсләнмәзди. Лакин Флоберләри, Тургеневләри охуян, Лизанын, һансы заманда исә охудуғу әсәрин гәһрәманына бәнзәдийинин фәргинә вармағы бачаран, инсанын тәбиәти һаггында әгилли мүһакимәләр йүрүдә билән зиялы бир адам гаршысына чыхан бир гадыны илк көрүшүндән вә анчаг заһирән көзәл олдуғу үчүн севә билмәзди.

Шамилин бу мәһәббәти эйни заманда фәна бир һисс дә доғурур. О, Лизада дуйдуғу кәдәрин сәбәбини билмәдән, онун дәрдинә ваГиф олмадан һейвани бир һиссә гапылыр вә бу һисс она әзаб верир. Лизанын нечә бир мүсибәт ичиндә

(Сону 4-чү сәһифәдә).